

І.І. Мазур, д-р екон. наук, проф.

ЧУМАЦТВО ЯК ПЕРЕДУМОВА ВИНИКНЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

У статті розглядається становлення і розвиток чумацтва в Україні. Це явище мало соціально-економічне значення як торгівельна мандрівна асоціація українців. Сьогодні чумацтво майже не досліджується. Розкрито роль чумацтва як зародження підприємництва.

In the article becoming and development of chumactvo in Ukraine is examined. It had the social and economic value as sale travelling association of Ukrainians. Chumactvo is not researched today. The role of chumactvo as enterprisebecoming is exposed.

Ключові слова: чумацтво, чумаки, торговельна мандрівна асоціація українців, підприємництво.

Keywords: chumactvo, chumaki, sale travelling association of Ukrainians, enterprise.

Одним із найпоширеніших занять сільського населення України після скотарства й землеробства з другої половини XV ст. і до XIX ст. було чумакування. Змістом чумацтва було - вільна торгівельна мандрівна асоціація українців. Такий зміст можна представити як історію українського підприємництва. Чумацтво відіграло значну роль у становленні й розвитку не лише торгівельних мереж для сучасної території України, але й у формуванні економічних відносин, культури, мотивації й психології сучасного підприємця. Тому ця проблема є актуальною.

Серед дослідників чумацтва можна назвати перш за все істориків, культурологів, літературознавців, серед яких: Вільгельм де Рубрук, М. Костомаров, Г. Данилевський, І. Рудченко, Д. Яворницький, Ф. Щербина, із сучасників Ю. Липа та інші.

Водночас слід зазначити, що проблема чумацтва як передумови виникнення підприємництва в Україні майже не досліджена.

Метою статті є виявити роль чумацтва у формуванні та розвитку підприємництва в Україні.

Чумацтво відбувалось з метою привезти сіль як харчовий продукт з Азовського й Чорного морів, оскільки про існування покладів кам'яної солі ще не знали. Сіль доставлялася і з Дніпровського лиману, теперішніх Прогноїнських озер (сучасне Геройське) на Кінбурнському півострові, а згодом і з Криму. Вільгельм де Рубрук - чернець-мінорит, який за дорученням французького короля Людовіка IX у 1253-1255 р. здійснив подорож у Золоту Орду через Судак, Дон та Волгу, пише – у 1253 р. «Русичі приїздили в Судак в критих возах, запряжених волами. Привозили вони куниця, соболів тощо, вимінюючи їх на різні тканини, прянощі, овочі, трави, вино і сіль...»[1]. Пізніше чумаки їздили до Галичини й Волощини. Спочатку таких називали просто «люди», пізніше – «соленики». А вже з XVII ст. – чумаки. Чумаків, що возили сіль з Галичини називали «коломиїцями». Цікавим видається той факт, що якраз з цього часу татари й ввели плату за сіль.

Етимологія слова «чумак» ще й досі неоднозначна. Існують думки, що «чумак» походить від слова «чум» – назва ящика з дерева для перевезення солі й риби. За іншими

джерелами слово «чум» означає – ложку для виміру ваги солі, так само називали й ковша для пиття води. А в перекладі з татарської слово «чумак» означає - «перевізник».

Ще у 1170 р. Великий Князь київський Мстислав Ізяславович звертається до мандрівних купців і вояків із закликом боронити дороги від Києва до моря, бо «вже в нас і Грецьку путь відбирають, і Соляну, і Залозну. А чи не лучче б було, браття, пошукати путей своїх дідів і батьків» [2].

Перші згадки про козаків (грамота міщан Києва з 1499 р.) це, передусім про купців риби, про чумаків, а вже потім як про козаків. З тих пір їх ще називають – мандрівне купецтво.

І. Рудченко у своїй праці 1874 р. писав: «чумаки мають свої освячені віками звичаї майже для кожного свого посуву. Чумак повинен виїздити з дому «по закону», їхати дорогою «по закону», навіть спинятися в дорозі, щоб пасти воли, теж «по закону». І до нинішніх часів чумаки суворо доглядають за сповненням своїх законів: артіль завжди буває незадоволена, коли хто-небудь «поломить чумацький звичай»» [1]. Сьогодні ми розуміємо цей вислів І. Рудченка таким чином, що до такого чумацького закону відносили неформальні закони – звичаї, традиції, культуру поведінки у колективі-асоціації. Ці неписані закони важили набагато більше, ніж в сучасних умовах прийняті Верховною Радою України, що забезпечують функціонування підприємництва.

Невизначеності промислу чумаків сприяло те, що за часів Катерини і гетьманів чумаки в Україні жили у великих слободах, де жило тисячі чоловік і більше, де не було ні орала ні плуга. Вважалось за сором зорати й засіяти землю для чумака, тому й купували хліб, маючи гроші. Займались лише тим, що косили сіно для волів на зиму, а жінки займались домашніми тваринами й птахами.

Нас цікавить сама організація чумацтва. Чумацтво складалось із валки – 100, 200, 300 возів, а кожен член цієї валки – добрий чумак. Валка могла себе представляти як торговельна асоціація, що мала назву – ватага. Ватаги мали чисто купецький характер і були представлені 10-15 господарями. Кожен з господарів мав один-два, а то й більше возів, на одному розміщувалось від 3,5 до 5 сотнарів товару, що приносило за сезон на сьогоднішні гроші від 200 до 300 долл США. В середньому за сезон на віз припадало до 100 долл США. Всі кошти до XIX ст. йшли на валку, якими розпоряджався отаман [2].

Пізніше чумаки, маючи на меті прибуток, вже не соромились обробляти потроху землі з дрібним обігом, вже не самі займались «диким ремеслом», а наймали чоловік 20 - 40 і висилали їх з возами у дальній путь. Самі лише підраховували заробіток. У такого чумака, – пише Данилевський Г.П. до сорока пар волів і десять найманих візничих, що доглядають за ними. Відзимувавши й взявши в оренду у сусідів понад 100 соток землі, засівають її й лише після пасхи висилають вози на південь за сіллю та сушеною рибою, а з собою на продаж вже везли зерно, деревину тощо [3]. І так тричі аж до Покрова наймити їздять з возами і вертаються до хазяїна. «Як прийшла Покрова – сиди, чумаче, вдома» – каже народна приказка. Ось таким став – пише Данилевський Г.П. – хазяїн-чумак. Щоб наймит добре доглядав худобу хазяїн-чумак давав йому паровицю волів на виплату. Через п'ять

років наймит ставав чумаком. Таким чином з торгового промислу чумакування переросло у торгово-візницький промисел.

Щоб їхати у дальній путь чумаки беруть із собою дві сорочки і шаровари, одна з яких змащена дьогтем проти «чуми й гаддя». Інша – на випадок смерті чумака в дорозі, оскільки в дорозі проходила більша частина життя.

Цікавим є промисловий дух того часу. Чумаки платять за все, починаючи з води, їжі, за переправу через річки в них брали «мостове» (мито) тощо. Так за перевезення через невеликі річки з чумаків брали від 5 до 30 копійок мостових. Брали іноді й за річки, які висохли. Іноді чумаки змушені були платити (викупувати) татарам за відбитих у них волів - по півтора карбованця. За в'їзд у місто платили по 70 коп. За цілий віз солі платили по 5 руб., а за половину – по 3 руб. [4]. Крім цього вони мають ще й певну міську повинну – вивезти сміття за межі містечка, де перебувають, а назад привезти каміння або піску і т. ін.

Іван Рудницький, дослідник чумацтва, пише, що не було в Україні села, де б не було чумаків. Завдяки чумакуванню сільське населення втягувалось не лише в торгівлю, але й налагоджувало зв'язки з віддаленими місцевостями.

На підставі Міністерства внутрішніх справ Росії у 1856 р. на Київщині було 17,5 тис. чумаків, що мали 70 тис. паровиць (возів). За офіційними даними 70-их рр. XIX ст. постійних чумаків на Лівобережжі (Полтавщина, Чернігівщина, Курсько-Вороніжчина) і в Київщині зареєстровано 210 тис. осіб. «Тимчасових» чумаків нараховували ще більше [1].

Щороку чумаки перевозили 60-80 млн. пудів вантажу. Крім відомих товарів таких як сіль і риба везли чумаки ще й хустки, намисто, горішки, родзинки, ладан, гвоздику, перець, а також саджанці з Криму оскільки землі в людей було мало, земля була панська, іноді й того – що ґрунт та хата. Тому й засаджували землі саджанцями.

У 1860 р. шляхом Харків-Таганрог чумаки провезли товарів на суму 1,5 млн. сріб. крб. У 70-их рр.. щороку чумаки привозили до Одеського порту збіжжя на суму 6 млн. сріб. крб. Всього у 1865 р. за офіційними даними Російської імперії дві третини товарів з чорноморських і азовських портів на загальну суму близько 40 млн. сріб. крб. постачали суходелом чумаки [2]. Це говорить про велику питому вагу в економіці тогочасної Росії, вкладену чумацтвом, а саме про його велике економічне значення.

Про це говорить і наступне. Чумаки на селі – кредитори грошей, збіжжя й продуктів до «нового хліба». До прикладу. У 1871 р. в одного з чумаків було вкрадено його власних 560 тис. крб., що змусило газетних кореспондентів зацікавитись заробітками чумаків. Виявилось, що серед чумаків є чимало мільйонерів [4].

Спосіб життя чумаків давав змогу взимку різьбити хату і господарське начиння. Особливо ретельно різьбили ярма й задники возів.

У степу чумаки поміж собою обирали отамана – досвідченого чумака, довіряючи йому і гроші, яким вів рахунок, карбуючи на палиці, і вози. Слово отамана – було законом для чумаків.

Взагалі чумаки вирізнялись більш високою культурою порівняно з іншими. У загоні (зимова стоянка) вони читали – всі були грамотні, співали, грали у шахи, виготовляючи їх з паличок, розповідали казки. У чумаків були власні звичаї та повір'я. Про новини вони дізнавались під час зустрічей з іншими чумаками або будь-ким у дорозі. Між собою вони всі приятелювали, довіряючи один одному. Це підтверджує необхідність використання у стосунках між сучасними підприємцями такого поняття як довіра. На сьогодні довіра між економічними суб'єктами сприяє зменшенню транзакційних витрат, що веде до підвищення конкурентоспроможності підприємницької діяльності.

Важливим для нас є те, що чумаки ходили не лише по території сучасної України, але й за її межі.

М. Грушевський згадує на підставі арабських джерел про купецькі валки Києва, що їздили в X ст.. до Андалусії (Іспанія), Риму й Царгороду. Маємо грамоту смоленського князя Мстислава (з поч. XIII ст.), де він обговорює умовини руської торгівлі в Ризі, Любеці і взагалі на «готським березі». Річ ясна, що три магістралі великокнязівського Києва служили в великій мірі мандрівному купецтву [2]. Тобто тогочасне чумацтво – підприємництво вже мало міжнародний характер, а саме – розвивало світогосподарські зв'язки з сучасною територією України.

Згадуються ще два чумацьких шляхи у XVII-XVIII ст. Це Шпаковий шлях від імені славного чумацького отамана Шпака, який йшов від Волині до Умані на р. Синюху до Дніпра. Це була частина колишнього Залізного шляху. Другий – Муравський (колишній Солоний) починався на Лівобережжі та верхів'ями Ворскли, Самари, через запорізькі паланки доходив до р. Кінські Води. Заплативши запорожцям мостове (мито) далі йшли до Перекопської Башти. Заплативши мито Кримській Орді йшли на Крим. Поза цими знаними шляхами, чумаки заходили й до західних міст Польщі й до Пруссії. Так знаходимо у І.П. Котляревського в «Енеїді» – декому прийшлося побувати й у Гданську і Шленську. А, йдучи на схід, чумаки йшли далеко за Волгу.

Реформи 60-их років XIX ст., застали чумака абсолютно не готовим до боротьби за існування. Чумак навіть не спробував перейти від волів і тяжкого воза до коней і легкої підводи. За нього це зробили інші.

До першої причини, що припинило рух чумацтва відносять будівництво залізних доріг. Але ще тривалий час селянство займалось перепродажем товарів. Перевозили товари від Дніпра у різні міста, де не було ще залізних доріг. У цей час Ф. Щербина, видатний дослідник чумацтва, пише: «Чумацькі валки перестануть існувати, але народна духовність не перестане, звичайно, творити нові соціальні явища в цьому роді» [5]. Чумаки не змогли конкурувати з дешевим і швидким залізничним транспортом. Але ще задовго до влаштування залізниць воловий віз поступається кінному. Найцінніші товари, що вимагали швидкої доставки, перевозилися кіньми.

До другої причини, яка припинила чумацтво, дослідники відносять зменшення безплатних пасовищ через заселення степів та поширення там посівних площ. Чумакування відіграло значну торгово-транспортну роль для нинішньої України. Чумацький промисел перш

за все пов'язувався з соляного торгівлею. Завезення чумаками солі і продаж її в Україні на середину ХІХ ст. досягло 131 тис.т щорічно [1].

Особливо значні переваги чумацьке візництво мало в південних степових районах України. Доставка вантажів волами коштувала дешевше: з Одеси до Харкова у 2-2,9 рази, з Харкова до Керчі, Феодосії і Сімферополя – у 2,8-3 рази, до Севастополя, Ялти і місць Південного узбережжя Криму – 2,4-2,7 рази [1]. Дешевизна чумацького візництва була обумовлена значно меншими витратами на утримання волів, а не ефективністю перевезень.

Це відіграло важливу роль у становленні торгових відносин у сільській місцевості, яке ставало на шлях товарного виробництва.

Висновки. Таке явище як чумацтво нерозривно пов'язане з розвитком українського народу, не дивлячись на те, що народ жив на територіях інших держав. Це і було однією з причин, чому влада цих держав різними методами намагалась згорнути чумацтво. На наш погляд, до таких методів можна віднести: по-перше, монополізацію держави на купівлю-продаж солі як основного харчового продукту; по-друге, тримати під контролем транспортні артерії, оскільки для чумаків це були «вольності торгівельної мандрівної асоціації»; по-третє, монополізація торгівлі у вигляді кагальної організації торгівлі, що виявлялось у поширенні шинків на шляху чумаків з метою якомога більшого вилучення в них грошей.

Чумацтво мало значення не тільки історичне й економічне, але й соціально-виховне. Продовження чумацтва – казав Ф. Щербина, як протест проти чужих форм капіталізму, бачимо у розвії української споживчої, кредитної та інших родів кооперації. Вона розвивається, як ніде в Європі (крім Данії) [5]. Чумацтво послужило підготовчим матеріалом до розвитку економічних відносин підприємництва і вищих форм асоціативної праці в теперішні часи.

Чумацтво як соціально-економічне явище було самодостатнім, незалежним, організованим у асоціації, тому відіграло важливі функції: економічну – зменшення ціни на важливий харчовий продукт – сіль, створюючи конкуренцію державній монополії на торгівлю; соціальну – самозайнятість населення та його самоорганізованість у вигляді асоціацій. Така самостійність лякала владу, тому й побори у вигляді мита все зростали. Усе це прослідковується і в сучасних умовах. Сьогодні державі не потрібний самостійний потужний підприємець. Але така ситуація негативно впливає не лише на зайнятість населення, а й на розвиток економіки України вцілому.

Література:

1. Чумацтво як суспільно-економічне явище. Інтернет ресурс. <http://www.artkavun.kherson.ua>
2. Липа Ю. Традиції чумацтва. Призначення України. К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1997. - 268с. Інтернет ресурс. <http://www.ukrcenter.com/read.asp?id=57> Витяг із розділу «Відвічні чумацькі валки».
3. Данилевський Г.П. Сочинения. М.: Т.1. - 1901.
4. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - Т.1. - С. 498.
5. Щербина Ф. Нариси українських артілей. СПб. - 1880 р.